

ถิ่นฐาน “บ้านสมเด็จพระ”

สมเด็จพระ องค์กรไหน องค์เดียว หรือหลายองค์ ?

คำว่า “บ้านสมเด็จพระ” นั้นปรากฏเป็นชื่อสิ่งปลูกสร้างและสาธารณประโยชน์มากมายหลายแห่งในย่านฝั่งธนบุรี มากจนหลายคนสงสัยว่าที่พูดถึงคำว่า “บ้านสมเด็จพระ” นั้น เป็นบ้านของสมเด็จพระ องค์กรไหน เป็นเพียงองค์เดียว หรือหลายองค์ หากเริ่มพิจารณาจากคำขึ้นต้นว่า “บ้าน” บ้านก็คือคำเรียกสถานที่อยู่อาศัยของสามัญชนธรรมดา โดยทั่วไป มิใช่ที่อยู่อาศัยที่เรียกขานถึงวังของเจ้านายในชั้นสมเด็จพระบรมวงศ์ฯ หรือคำเรียกสถานที่อยู่อาศัยของพระเถระผู้ใหญ่ชั้นสมเด็จพระราชาคณะหรือสูงกว่านั้น

เมื่อไม่ใช่เจ้านายหรือพระเถระผู้ใหญ่ จึงเหลือเพียงข้าราชการที่รับสนองเบื้องยุคลบาทเท่านั้น ที่จะได้รับการสถาปนาโปรดเกล้าฯ บรรดาศักดิ์ให้สูงสุดได้ถึงชั้นสมเด็จพระ บ้านสมเด็จพระ ที่กล่าวถึงจึงน่าจะเป็นบ้านของ “สมเด็จพระเจ้าพระยา” บรรดาศักดิ์ “สมเด็จพระเจ้าพระยา” นั้น มีครั้งแรกในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก็ได้มีการสถาปนาให้มีผู้ได้รับตำแหน่งนี้ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นก็ไม่ค่อยมีผู้ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาอีกเลยนับแต่นั้นเป็นต้นมา ดังนั้นตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาตามที่ปรากฏในประวัติศาสตร์จึงมีผู้ได้รับการสถาปนาเพียง 4 ท่านเท่านั้น อันได้แก่

1. สมเด็จพระเจ้าพระยาหมากษัตริย์ศึก (พระราชอิสริยยศสุดท้ายก่อนปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ) สถาปนาในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช
2. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่) สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ 4
3. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย) สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ 4
4. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ 5

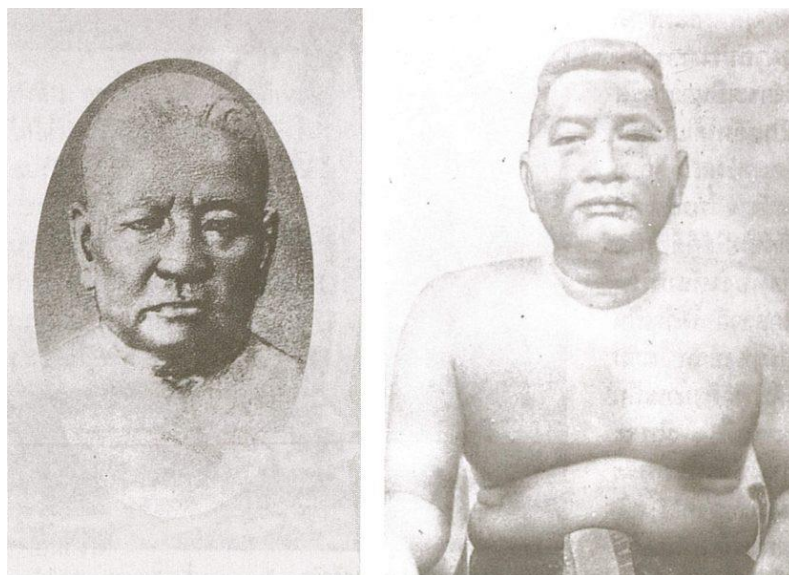
ดังนั้น “บ้านสมเด็จพระ” จึงแน่นอนว่าต้องเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาท่านใดท่านหนึ่งใน 4 ท่านนี้ แต่เมื่อพิจารณาจากสถานที่ตั้งของสิ่งปลูกสร้างในถิ่นฐานย่านบ้านสมเด็จพระที่จะเป็นที่คุ้นหูก็คือ วิทยาลัยครูบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา และโรงพยาบาลสมเด็จพระเจ้าพระยา ก็พบว่าสถานที่ตั้งของทั้ง 2 แห่งนั้น อยู่ในแนวอาณานิคมบริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของคนในตระกูลขุนนาง เมื่อเป็นเช่นนั้นสมเด็จพระ ที่ถูกกล่าวถึง จึงน่าจะหมายถึงสมเด็จพระเจ้าพระยา 3 ท่านของตระกูลขุนนางนี้เท่านั้น อันได้แก่

1. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ท่านเป็นบุตรของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดี กับเจ้าคุณนวล (เจ้าคุณพระราชพันธุ์นวล ซึ่งเป็นน้องสาวของพระอมรินทรบรมราชินี พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ) รับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 1 รับพระราชทานตำแหน่งเป็นนายสุตจินดา หุ้มแพรมหาดเล็ก ได้รับการเลื่อนตำแหน่งตามลำดับ จนถึงรัชกาลที่ 4 จึงได้เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ คนทั่วไปนิยมเรียกว่า “สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่”

2. สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ท่านเป็นบุตรคนที่ 10 ของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีกับเจ้าคุณนวล และเป็นน้องของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ 1 ตำแหน่งนายสนิหุ้มแพรมหาดเล็ก ต่อมารัชกาลที่ 2 โปรดเกล้าฯ

ให้เป็นจมนเด็กขา หัวหมื่นมหาดเล็ก ฯลฯ จนถึงรัชกาลที่ 4 จึงได้เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ คนทั่วไปนิยมเรียกว่า “สมเด็จพระยาองค์น้อย”

3. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นบุตรชายคนใหญ่ของสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงจันทร์ ได้รับการศึกษาและฝึกฝนวิชาการต่าง ๆ เป็นอย่างดี เนื่องจากบิดาของท่านเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และการปกครองหัวเมืองชายฝั่งทะเลมาก่อน เริ่มเข้ารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เป็นนายไชยขรรค์ มหาดเล็กหุ้มแพร ฯลฯ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้เลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

(ซ้าย) สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) หรือ “สมเด็จพระองค์ใหญ่” ขุนนางผู้กุมอำนาจสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 เป็นผู้สนับสนุนเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชสมบัติ ซึ่งเป็นการฝังรากฐานของตระกูล บุนนาคให้มั่นคงต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5

(ขวา) สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือ “สมเด็จพระองค์น้อย” น้องชายร่วมสายเลือดของสมเด็จพระองค์ใหญ่ ได้ไต่เต้าจากตำแหน่งจมนเด็กขาในสมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งมีอำนาจทางการเมืองไม่ด้อยกว่าพี่ชาย

แต่เดิมถิ่นฐานบ้านเรือนของคนในตระกูลบุนนาคในต้นยุครัตนโกสินทร์นั้นอยู่ในฝั่งพระนคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรี ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีแล้ว โปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง นายฉลองไณยนารถ (บุนนาค) เป็นพระยาอุไทยธรรม พระราชทานที่ดินให้ตั้งบ้านเรือนที่ตรงบริเวณกำแพงวังหลวงด้านใต้กับกำแพงวัดโพธิ์ (ซึ่งเป็นพื้นที่เมืองชั้นใน ปัจจุบันนี้เป็นวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ) สถานที่นี้มีอ้างอิงในหนังสือเรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์ว่า สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ก็เกิดที่นี่

พ.ศ. 2361 ได้มีการขยายพระบรมมหาราชวังลงมาทางใต้ จึงได้รื้อบ้านทุกหลังที่ตั้งอยู่ระหว่างกำแพงวัดด้านใต้กับกำแพงวัดพระเชตุพนฯ พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) จึงได้ย้ายบ้านไปอยู่ที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ได้บ้านกุฎิจีน ซึ่งอยู่ใกล้กับเชิงสะพานพระพุทธรูปวัดฟ้าฝั่งตะวันตกในปัจจุบันนี้

ตามประวัติของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (เจ้าจอมมารดาแพ) พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวถึงบ้านเรือนของพี่น้องสกุลบุนนาคว่าอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี สร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ กันในละแวกนั้น พื้นที่เริ่มจากคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) เลียบตามฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาจนถึงเขตคลองখনอน (คลองตลาดบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา)

ที่ดินเหล่านี้ได้รับพระราชทานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 อาจแบ่งได้เป็นเขตใหญ่ ๆ 2 เขต ได้แก่ เขตของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับเขตของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) พื้นที่ทั้ง 2 เขต นอกจากเป็นที่อยู่อาศัยของบุตรหลานแล้ว ยังได้ถวายพื้นที่สร้างวัดของตระกูลคือ วัดประยูรวงศาवास วัดพิชัยญาติการาม วัดอนงคาราม เป็นต้น วัดทั้ง 3 แห่งนี้เป็นที่บุคคลในสกุลบุนนาคบรรพชาพระภิกษุสามเณร ประกอบศาสนกิจ และเป็นสถานที่ศึกษาอักขระเบื้องต้นอีกด้วย

จนเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ได้เป็นสมุหพระกลาโหม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระราชทานจวนของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งพระนคร ริมคลองสะพานหันปัจจุบันนี้ตรงเวียงนาครเขมม (จวนนั้นได้ตกเป็นของหลวง เมื่อเจ้าของถึงแก่กรรมในปลายรัชกาลที่ 3) ให้เป็นจวนหรือบ้านพักของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และได้พำนักอยู่ 1 ปี ใน พ.ศ. 2398 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) บิดาของท่าน ถึงแก่พิราลัย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขอถวายจวนคืนเป็นที่หลวง เนื่องจากต้องกลับไปดูแลทรัพย์สินของท่านบิดา

ดังนั้นจึงได้ย้ายมาอยู่ที่ฝั่งธนบุรี แต่มิได้อยู่ที่จวนของสมเด็จพระเจ้าพระยา บิดาของท่าน โดยจวนนั้นท่านได้ยกให้แก่น้องสาวอยู่ตามเดิม และท่านไปสร้างบ้านอยู่ใหม่ที่บริเวณสวนกาแพ ริมคลองสานหลังวัดประยูรวงศาवास

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

กำเนิดโรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จ

ใน พ.ศ. 2433 พระยาสิทธิราชเดโชชัย (โต บุณนา) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุณนา) หลานสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายที่ดินที่เป็นจวนสมเด็จเจ้าพระยา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการดำเนินการจัดตั้งโรงเรียนราชวิทยาลัย ต่อมาโรงเรียนได้ขยายหลักสูตรการศึกษา และมีนักเรียนเพิ่มมากขึ้น ได้ย้ายไปรวมกับโรงเรียนข้าราชการพลเรือน อยู่ที่ตำบลไม้สิงโต ประทุมวัน (เขตติดต่อกับวัดสระปทุมมา)

หลังจากโรงเรียนราชวิทยาลัยย้ายไปแล้ว กระทรวงธรรมการได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูบนที่ดินบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ที่เคยเป็นโรงเรียนราชวิทยาลัยเก่า เรียกว่า “โรงเรียนฝึกหัดครูฝั่งตะวันตก” ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น “โรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา”

จนกระทั่งใน พ.ศ. 2473 ทางราชการมีความจำเป็นต้องตัดถนนจากสะพานปทุมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพุทธฯ) เชื่อมระหว่างฝั่งธนบุรีและฝั่งพระนคร ผ่านสถานที่ตั้งของโรงเรียน ทำให้พื้นที่โรงเรียนมีขนาดเล็กลง ประกอบกับอาคารบางหลังถูกรื้อ ที่เหลืออยู่จึงไม่เพียงพอที่จะสามารถใช้เป็นโรงเรียนประจำได้อีกต่อไป โรงเรียนจึงได้มีการเจรจาขอแลกที่ดินกับโรงเรียนศึกษานารี ซึ่งเป็นโรงเรียนขนาดเล็ก และมีจำนวนนักเรียนน้อย กระทรวงธรรมการเห็นชอบ จึงได้ย้ายโรงเรียนศึกษานารี (บ้านท่านผู้หญิงพัน) ไปอยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยาส่วนที่เหลือจากการตัดถนน

ส่วนแปลงที่ดินที่เป็นที่ตั้งของโรงเรียนศึกษานารีเดิมก็ย้ายโรงเรียนฝึกหัดครูฯ มาแทนที่ เมื่อภายหลังมีการแลกเปลี่ยนที่ดินกันแล้ว กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้มอบที่ดินให้โรงเรียนฝึกหัดครูฯ อีกจำนวน 2 แปลง เพื่อให้เพียงพอกับการใช้ประโยชน์เป็นโรงเรียนประจำ โดยแปลงหนึ่งมีการก่อสร้างเป็นสนามของโรงเรียน ส่วนอีกแปลงหนึ่งสร้างเป็นหออนนนักเรียน และห้องเรียน ดังนั้น “โรงเรียนฝึกหัดครูบ้านสมเด็จเจ้าพระยา” ซึ่งได้เจริญรุดหน้าจนเปลี่ยนชื่อเป็น “มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา” จึงมีที่มาจากการทูลเกล้าฯ ถวายที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งบ้านของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ให้เป็นที่ตั้งโรงเรียน คำว่า “บ้านสมเด็จ” ในที่นี้จึงหมายถึงสมเด็จเจ้าพระยาฯ องค์นี้

กำเนิดโรงพยาบาลสมเด็จเจ้าพระยา

โรงพยาบาลสมเด็จเจ้าพระยา ตั้งอยู่ตำบลปากคลองสาน จึงมีผู้เรียกว่าโรงพยาบาลปากคลองสาน แต่เนื่องจากหลังคาของอาคารโรงพยาบาลมุงด้วยกระเบื้องสีแดง บางครั้งคนทั่วไปจึงเรียกว่า “โรงพยาบาล หลังคาแดง”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงพยาบาลรักษาคณวิกลจริตขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2434 โดยใช้บ้านของพระยาภักดีภักทร (เจ้าสัวเก่งซัว) เจ้าภาษีนายอากรผู้ซึ่งยกอาคารนี้เพื่อใช้ชำระหนี้หลวง อาคารขนาดใหญ่ 3 หลังเป็นแก่งเงินเก่า และมีอาคารเล็ก ๆ โดยรอบอีกจำนวนหนึ่ง ใช้เป็นหอผู้ป่วยและกักกัน รักษาคนวิกลจริตด้วยวิธีโบราณที่เรียกว่า “นัตยา”

ต่อมาผู้ป่วยทวีมากขึ้นและมีวิธีการรักษาแบบทันสมัย จำเป็นต้องขยายโรงพยาบาล ดังนั้นใน พ.ศ. 2455 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ซื้อที่ดินซึ่งเป็นของบุตรหลานสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ สร้างเป็นโรงพยาบาลแห่งใหม่ ห่างจากสถานที่เดิม 600 เมตร ที่ดินด้านหน้าติดคลองสมเด็จเจ้าพระยา (คลองสาน) เป็นที่ดินของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (โต บุณนา) บุตรของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุณนา) ที่ที่มีกำแพงอยู่แล้วคือบ้านของพระยาราชานุประพันธ์ (เปีย บุณนา) และที่ดินของราษฎรบริเวณใกล้เคียง รวมเนื้อที่ 44 ไร่ครึ่ง

เมื่อซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดตั้งเป็นโรงพยาบาลรักษาคณวิกลจริต ในสังกัดกรมแพทย์ กระทรวงนครบาล พระราชทานนามว่า “โรงพยาบาลคนเสียจริต” ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น “โรงพยาบาลโรคจิต” และเมื่อโอนเข้าสังกัดกรมสาธารณสุข ได้เปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “โรงพยาบาล สมเด็จพระเจ้าพระยา” เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่เจ้าของสถานที่

ดังนั้น คำว่า “**สมเด็จพระเจ้าพระยา**” ที่เป็นเจ้าของสถานที่นั้น หากพิจารณาจากการถือกรรมสิทธิ์สุดท้ายที่ตกทอดมายังเจ้าพระยาสุรวงศ์วัณศักดิ์ (โต บุนนาค) ที่ได้รับตกทอดมาจากเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ คำว่า “สมเด็จพระเจ้าพระยา” ก็น่าจะหมายถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

แต่เนื่องจากที่ดินที่ก่อสร้างโรงพยาบาลนั้น มีอีกส่วนหนึ่งที่เป็นที่ดิน “บ้านสวน” ของเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ดังนั้นไม่ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ดี หรือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีก็ดี ต่างก็ล้วนได้รับมรดกที่ดินส่วนนี้มาจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ซึ่งเป็นบิดาด้วยกันทั้งสิ้น คำว่า “สมเด็จพระเจ้าพระยา” ก็น่าจะหมายถึงความถึง สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ได้ด้วยเช่นกัน

โรงพยาบาลคนเสียจริต (ภาพจากเพจ หอจดหมายเหตุสาธารณสุขแห่งชาติ)

คลองสานสมเด็จพระเจ้า

นอกจากโรงเรียนและโรงพยาบาลแล้ว สาธารณูปโภคอีกส่วนหนึ่งที่มีคำว่า “สมเด็จพระเจ้า” อยู่ แต่ปัจจุบันไม่ได้ถูกเรียกขานเช่นนั้นแล้ว คือ “คลองสาน” ซึ่งแต่เดิมเรียกกันว่า “คลองสานสมเด็จพระเจ้า”

คลองสานนี้มีมาแต่เดิมมีความยาวประมาณ 2 กิโลเมตร ต้นคลองเริ่มจากตรงที่ต่อกับคลองบ้านสมเด็จพระเจ้า (คลองสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย) ที่หน้าวัดพิชยญาติการาม ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาใต้ป้อมป้อมปัจจามิตร คลองสานนี้ตัดผ่านคลองต่าง ๆ หลายคลอง เช่น คลองจีน คลองวัดทองธรรมชาติ คลองวัดทองนพคุณ และคลองลาดหญ้า เป็นต้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้ต่อเรือกำปั่นจักรข้างขึ้นมาลำหนึ่งชื่อ “อรรคราชบรรยง” โรงต่อเรืออยู่ตรงข้ามกับหน้าวัดพิชยญาติการาม สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ขุดคลองสานเดิมขยายให้กว้างและลึกเพื่อนำเรือลงน้ำออกแม่น้ำเจ้าพระยา

การเรียกชื่อคลองสาสนั้นจะมีต่าง ๆ กัน บ้างเรียกคลองสาสนสมเด็จพระ บางทีเรียกคลองลัดวัดอนงค์ ส่วนบริเวณฝั่งใต้ย่านคลองวัดทองนั้น มีคลองที่ขุดใหม่ในสมัยเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เรียกว่า คลองสาสนเจ้าคุณกรมท่า

ส่วนคลองบ้านสมเด็จอยู่น้อยทางทิศตะวันตกของวัดอนงค์าราม ด้านปากคลองเป็นที่ตั้งบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือสมเด็จพระยาองค์น้อย ต่อมาท่านได้บูรณะวัดร้างใกล้เคียงกับวัดอนงค์ารามเมื่อ พ.ศ. 2394 โดยสร้างขึ้นใหม่ ต้องใช้วัสดุก่อสร้างจำนวนมาก และขนมาทางคลอง บริเวณนั้นเป็นป่าช้าไม่มีบ้านเรือนมาก คลองนี้จึงก่อสร้างขุดกว้างพอที่เรือบรรทุกวัสดุก่อสร้างและหินสลักจากเมืองจีน เพื่อมาประดับตกแต่งอารามผ่านเข้ามาได้ในตอนแรกเรียกว่าคลองตลาดสมเด็จ ต่อมาเป็นคลองสมเด็จพระเจ้าพระยา ในปัจจุบันเรียกว่า คลองวัดอนงค์าราม

คลองในเขตคลองสาสนส่วนใหญ่จะเป็นคลองที่คนในตระกูลบุนนาคเป็นผู้ขุดเกือบทั้งสิ้น นาวาเอกพระยาชลธารวิจิตร (มัย ชลานุเคราะห์) ได้เล่าประวัติคลองเขตบ้านสมเด็จเจ้าพระยาว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ขุดขยายคลองในการสร้างบ้านและวัด สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อยกับเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ขุดขยายคลองในการสร้างเรือกำปั่นหลวง และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ขุดคลองในการสร้างสวนสัตว์เลี้ยง เป็นต้น

บริเวณคลองสาสน-บ้านสมเด็จ (ภาพจาก แผนที่กรุงเทพฯ และธนบุรี จ.ศ.1249 (พ.ศ.2430))

จากแผนที่กรุงเทพฯ (Plan of Bangkok) ปี ค.ศ. 1888 จัดทำโดย McCarthy พิมพ์ที่ลอนดอน ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2431 แสดงถึงถิ่นฐานบ้านของบุคคลในตระกูลบุนนาค เริ่มแต่คลองบางหลวงเลียบบึงแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นบ้านของเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (พร บุนนาค) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้แบ่งที่ดินของบ้านพระยาอภัยสงคราม (นกยูง บุนนาค) ให้ ถัดมาจะเป็นบ้านของพระยาจันทบูรณ์ (พระยาอรรคราชนารถภักดี – หวาด บุนนาค) ถัดลงมาเป็นบ้านของเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) และพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค)

เรื่อยลงมาจนถึงคลองขนอน คลองตลาดบ้านสมเด็จ จะเป็นเขตของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) หรือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย จวนของสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยอยู่บริเวณวัดอนงคาราม ใกล้กับ วัดร้างที่ท่านได้บูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งอารามแล้วน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 เป็นพระอารามหลวง เมื่อ พ.ศ. 2384 ได้พระราชทานนามว่า วัดพระยาญาติการาม ครั้นถึงสมัยรัชกาล ที่ 4 พระราชทานนามใหม่ว่า วัดพิชัยญาติการาม ในการสร้างวัดนี้ท่านได้ให้ขุดคลองสมเด็จหรือคลองวัดอนงคาราม ส่วนท่านผู้หญิงน้อย ภรรยาสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ได้สร้างวัดอนงคารามขึ้น และได้น้อมเกล้าฯ ถวายเป็น พระอารามหลวงเมื่อ พ.ศ. 2393

ดังนั้นในส่วนของ “คลองสานสมเด็จ” หรือ “คลองสานบ้านสมเด็จ” นั้น น่าจะได้มาจากการที่คลอง บริเวณนั้นเป็นที่ตั้งจวนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ หรือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ประกอบกับสมเด็จ เจ้าพระยาฯ ได้ขุดและขยายคลองในบริเวณนั้นให้มีการเชื่อมถึงกัน แม้ในภายหลังสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรี สิริยวงศ์จะก่อสร้างอุต่อเรือและมีการขุดขยายคลองสานให้กว้างและลึกขึ้น แต่ชื่อนี้ก็ถูกเรียกมาแต่เดิมอยู่ก่อนแล้ว ดังนั้นสมเด็จฯ ในที่นี้จึงน่าจะหมายถึง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

ดังนั้นจากข้อมูลข้างต้นดังที่กล่าวมาแล้ว คำว่า “บ้านสมเด็จ” ที่ถูกเรียกขานถึงสถานที่ต่าง ๆ กันใน ย่าน ฝั่งธนบุรี จึงไม่สามารถสรุปชี้ชัดได้ว่า จะเป็นสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใดบ้าง แต่ที่สามารถสรุปได้ก็คือ ไม่ว่าจะเป็น สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใด ก็ล้วนแต่เป็นสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใดองค์หนึ่งในสามองค์ของตระกูล “บุนนาค” ทั้งสิ้น

เอกสารอ้างอิง

ยุวดี ศิริ. (2565, 4 มกราคม). ถิ่นฐาน “บ้านสมเด็จ” สมเด็จฯ องค์ไหน องค์เดียว หรือหลายองค์ ?.

ศิลปวัฒนธรรม. https://www.silpa-mag.com/history/article_66231